

واکاوی سیر سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در دهه دوم انقلاب اسلامی (۱۳۶۸-۱۳۷۸): تحلیل اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران

میثم فرخی^۱

چکیده

در این مقاله با توجه به رویکرد سیاست‌گذاری فرهنگی، اهم مسائل سیاستی مرتبط با مسجد که در ماهنامه مسجد انعکاس یافته، با روش تحلیل محتوای کیفی استخراج شده و سپس سیاست‌های اعلامی - اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با حوزه مسجد با توجه به مسائل سیاستی مستخرج، مورد بررسی قرار می‌دهد. نتایج نشان می‌دهد: عمران مسجد در مقایسه با سایر مسائل مساجد در بازه زمانی مذکور از اهمیت خاصی برخوردار بوده است و بیشتر اسناد مورد بررسی در این دهه ناظر به این مسئله است. همچنین ناظر به سایر مسائل سیاستی مسجد می‌توان گفت: مسائلی مانند مساجد چندمنظوره یا چندکارکردی، امام جماعت مسجد، جایگاه مسجد و مسجد و مردم نیز پس از عمران مسجد بیشترین و بالاترین بندهای سیاستی را دارا هستند. نتایج تحلیل سیاست‌های مرتبط با حوزه مسجد در این دهه نشان می‌دهد: در مورد برخی مسائل مورد بررسی مانند مسجد و وقف، تعطیلی مسجد و اختلاف درونی مسجد سیاست بارز و مهمی تدوین و تصویب نشده و سیاست بارزی و مشهودی در کشور اتخاذ نشده است.

واژگان کلیدی: سیاست‌گذاری عمومی، سیاست‌گذاری فرهنگی، مسجد، جمهوری اسلامی ایران و تحلیل محتوای کیفی

فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، سال پنجم، شماره هجدهم، بهار ۹۵، صص ۲۱۹-۱۹۷

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۵/۲۴ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۴/۱۰/۱۰

۱. دکترای فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع) (mfarakhi65@gmail.com)

مقدمه

پیشینه اندیشه سیاست‌گذاری در حوزه فرهنگ را می‌توان به اندازه قدمت بشریت دانست. این تلاش‌ها از سوی انبیا(ع) و صالحان در قالب نوعی اهتمام (در سطوح مختلف) به وجه نمادین حیات اجتماعی قابل تبیین است. در واقع «در طول تاریخ، حکومت‌ها معتقد به تعریف وضعیت فرهنگی مطلوب خود در جوامع تحت سیطره‌شان و تحقق رفتارهای اجتماعی خاص متناسب با ارزش‌های سیاسی و مذهبی‌شان بوده‌اند. این بدین معناست که زیست جهان‌های انسانی از گذشته دارای سیاست‌گذاری فرهنگی ضمنی یا صریح برای خود بوده‌اند» (جمشیدی‌ها و زائری، ۱۳۸۷: ۵). در این راستا از جمله نهادهای فرهنگی حائز اهمیت که نقش مهمی در جامعه اسلامی ایفا می‌کند، مساجد هستند. مسجد، از زمان ظهور اسلام به‌عنوان نماد این شریعت آسمانی مطرح شده است. علت نام‌گذاری آن بدین جهت بوده که «در فرهنگ دینی نام مسجد یادآور بندگی و کرنش در پیشگاه خداوند متعال است. مسجد یعنی جایگاه سجده و سجده اوج عبادت و بندگی انسان برای خداست. در حقیقت برترین و اصیل‌ترین محل برای عبادت و تقرب جستن به خداوند متعال مسجد است» (ضرابی، ۱۳۸۴: ۲۷۰). این نهاد فرهنگی و ارتباطی از فعال‌ترین نهادهای دینی در اسلام محسوب می‌شده که «به‌عنوان مهم‌ترین کانال ارتباطات اجتماعی، همواره به‌عنوان منبع حرکت‌های فرهنگی و معنوی عمل کرده و نه تنها در بعد تزکیه معنوی، بلکه به‌عنوان منبع دانش و اطلاعات مربوط به جامعه، آحاد مردم را تغذیه می‌کرده است» (Mowlana, 1996: 148). نقش کلیدی و بنیادین این نهاد دینی در جامعه اسلامی با هجرت پیامبر(ص) به مدینه (و تأسیس مسجد قبا) صورت گرفت، به گونه‌ای که بعد از گذشت قرن‌ها از ساخت اولین مسجد، این مکان مقدس هنوز اصلی‌ترین پایگاه و نهاد اسلامی به شمار می‌رود.

در جمهوری اسلامی ایران نیز به تبع نهاد دینی مسجد به هیچ وجه در مقام مکانی جهت عبادت صرف پروردگار باقی نمانده و در دوره‌های تاریخی مختلف بنا بر شرایط

جامعه و نیز مبتنی بر جایگاه روحانیت و نهاد مسجد در کلیت ساختار سیاسی، اجتماعی کشور در ساحت‌های فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی، آموزشی و... ورود یافته که تأثیرگذاری کارکردهای نهاد مذهبی مسجد در شکل‌گیری نهضت‌های سیاسی، اجتماعی ایرانیان در ادوار مختلف، مانند قیام سربداران، نهضت مشروطه، قیام گوه‌رشاد (ساسان، ۱۳۸۶: ۵۸۰) و به‌ویژه خیز انقلابی بهمن سال ۱۳۵۷ و پیروزی آن و همچنین در دوران تثبیت جمهوری اسلامی ایران و دوران دفاع مقدس نمود ملموس‌تری یافت. گرچه مسجد نهادی مشترک بین همه فرق و نحله‌های اسلامی است، اما ویژگی‌ها و امکانات خاص فرهنگ شیعه، جایگاه و اهمیتی مضاعف به آن بخشیده است (نظری و حسن‌پور، ۱۳۹۱: ۸۸) که اهمیت این جایگاه به سبب شیعه بودن حداکثری مردم ایران، برخی شرایط خاص اسلوب زیست دینی در جامعه ایرانی و نیز پیروزی انقلاب اسلامی و ایجاد حکومت اسلامی به منزله حکومت برآمده از این انقلاب دو چندان شده است.

از طرف دیگر، یکی از واقعیت‌ها که فرهنگ و نهادهای فرهنگی (مانند مساجد) را به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد قدرت سیاسی یا حکومت است؛ هر چند عوامل چندی چون رفاه مادی، عدالت اجتماعی، دین و مذهب، شرایط تاریخی و... در رشد و تعالی هر جامعه یا رکود و واپس‌ماندگی آن نقش دارد. به عبارت دیگر، «امروزه گذشته از حرکت طبیعی و خودجوش موجود در حیات فرهنگی بخش وسیعی از تلاش‌ها و فعالیت‌های فرهنگی بر اساس برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های حکومت و بازوی اجرایی آن «دولت» صورت می‌گیرد» (وحید، ۱۳۸۲: ۱۵۲). «دولت‌ها هم به لحاظ تبلیغ آرمان‌ها و هدف‌های ایدئولوژی رسمی و هم به لحاظ ضرورت دست یافتن به هدف‌ها و مقاصد سیاسی خویش و هم بنا به کارکردهای جدیدی که پیدا کرده‌اند و انتظاراتی که در دوران حاضر به وجود آورده‌اند، برنامه‌ریزی، اجرا، کنترل و نظارت بر فعالیت‌های فرهنگی بر عهده می‌گیرند و در این جهت نقش و مسئولیتی آگاهانه پذیرفته و در مجموع تأثیر چشمگیر ایجاد می‌کنند» (همایون و فروزان، ۱۳۸۸: ۶۴).

در این راستا - در حوزه مسجد به صورت عام - تحقیقات و پژوهش‌های فراوانی صورت گرفته که عمده پژوهش‌ها به موضوعاتی از جمله معماری، تعمیر و مرمت مساجد، مسجد در نگاه آیات و روایات، جاذبه‌های مسجد، مسجد و جذب جوانان و نوجوانان، کارکردهای مسجد، تاریخ بناهای مساجد پرداخته‌اند. اما در موضوع پژوهش مذکور، با

توجه به بررسی‌های صورت گرفته توسط محقق - علی رغم تعدد تحقیقات در حوزه مسجد - پیشینه جدی در حیطه سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد و یا رابطه حکومت و مسجد مشاهده نشد. حتی می‌توان گفت که در موضوع سیاست‌گذاری فرهنگی سایر پایگاه‌ها و مجراهای ارتباطات سنتی (نظیر هیئت، حسینیه، تکایا، نماز جمعه و...) - علی‌رغم پیگیری و بررسی پژوهشگر - سابقه و پیشینه‌ای قابل توجهی یافت نشده است. اما با وجود این، برخی پژوهش‌های حوزه مساجد - پیرامون موضوع پژوهشی مذکور - را می‌توان در چند دسته ارائه کرد: نخست، تحقیقاتی که به موضوع مسجد و انقلاب اسلامی پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها بازه زمانی پیروزی انقلاب اسلامی را طلیعه‌ای درخشان در حوزه نهادهای دینی از جمله مساجد می‌دانند (موظف رستمی، ۱۳۸۹). تحقیقات مذکور مساجد را پایگاه‌های مهمی تلقی می‌کنند که پیروزی انقلاب اسلامی با هدایت و رهبری امام خمینی (ره) از مجرای این نهادها به ثمر می‌نشیند. دسته دیگر از پژوهش‌ها به حوزه مدیریت مساجد پرداخته‌اند. نویسندگان پژوهش‌های ذیل با تمرکز بر بحث مدیریت در حوزه مساجد بر این باورند که برای دستیابی به جایگاه ارزشمند و اعتلای مساجد کشور تحول در شیوه‌های مدیریت کلان بر مساجد امری انکارناپذیر است. به عبارت دیگر بالغ بر ۷۰ هزار مسجد در کشور وجود دارد (ماهنامه مسجد، ۱۳۸۲: ۲۰) که گسترده‌ترین شبکه فراگیر اجتماعی را در جمهوری اسلامی ایران شکل می‌دهند، اما نیازمند مدیریتی خلاق در سطح کلان جهت بهره‌برداری بهتر و دقیق‌تر از این پایگاه‌های دینی است. با این وجود ساختار پیشنهادی مدیریت مساجد از منظر پژوهش‌های مذکور این است که مدیر اصلی مسجد را امام جماعت دانسته و او به همراه هیئت امنای مسجد که متشکل از افرادی متدین، خوش اخلاق، دارای روحیه تربیتی و... هستند کادر هدایت و برنامه‌ریزی مسجد را تشکیل می‌دهند (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۱).

در این مقاله محقق در پاسخ به این سؤال که سیر سیاست‌گذاری مسجد در دهه دوم انقلاب اسلامی (سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۸) چیست، تلاش دارد با توجه به رویکرد سیاست‌گذاری فرهنگی، ابتدا اهم مسائل سیاستی مرتبط با مسجد را که در ماهنامه مسجد انعکاس یافته، با روش تحلیل محتوای کیفی استخراج نماید. لازم به ذکر است، از آنجایی که ماهنامه مسجد مهم‌ترین سند مکتوب در حوزه مساجد است و نیز سیر تحولات نهاد مسجد را در جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد، در این مقاله به‌عنوان نمونه معرف مسائل

سیاستی انتخاب شد. در همین راستا محقق بر آن است با استفاده از فرایند تحلیل محتوی کیفی با رویکرد استقرایی شماره‌های ماهنامه مسجد کدگذاری و مورد تحلیل قرار دهد؛ بدین صورت که اهم مسائل سیاستی مرتبط با حوزه مسجد در یک سیر و توالی زمانی از سال ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۲ (شماره ۱ تا شماره ۱۷۰) مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته و سپس سیاست‌های اعلامی - اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با حوزه مسجد - طی سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۸ با توجه به مسائل سیاستی مستخرج از ماهنامه مسجد مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

۱. مبانی نظری پژوهش

۱-۱. سیاست‌گذاری عمومی^۱

تعاریف متعددی از سیاست‌گذاری عمومی ارائه شده است. پیر مولر^۲ سیاست‌گذاری عمومی را دولت در عمل تعریف می‌کند (مولر، ۱۳۷۸: ۱۳). بر اساس تعریف «فیلیپ پرود» - استاد علوم سیاسی دانشگاه سوربن - «سیاست‌گذاری‌های عمومی، تجلی اراده حکومت در عمل (یا خودداری از عمل) است و آنها را می‌توان به‌عنوان مجموعه‌هایی ساختاری و مرتبط متشکل از مقاصد، تصمیمات و اعمال در نظر گرفت که قابل نسبت به اقتدار عمومی در سطوح محلی، ملی و بین‌المللی هستند» (وحید، ۱۳۸۰: ۱۸۶). از منظر الوانی، سیاست عمومی عبارت است از: تصمیمات و سیاست‌هایی که به واسطه مراجع مختلف بخش عمومی از قبیل مجلس، دولت و قوه قضاییه، که حافظان منافع عمومی در جامعه هستند، اتخاذ می‌شود. دولت در مفهوم کلی آن، نهاد قانونی برای خط‌مشی‌گذاری عمومی است و به‌صورت مختلف مانند وضع قوانین، ضابطه‌ها و مقررات به تعیین خط‌مشی عمومی می‌پردازد» (الوانی و شریف‌زاده، ۱۳۸۸: ۳).

آنچه به‌عنوان برآیند تعاریف مطرح شده تلقی می‌شود، اینکه سیاست‌گذاری یا به عبارتی دقیق‌تر، سیاست‌گذاری عمومی، مجموعه‌ای از کنش‌ها و فعالیت‌های دولت در پاسخ به مسائل اجتماعی است. مسائل اجتماعی نیز در این تعریف، دایره‌ای از موقعیت‌های عمومی هستند که در وضعیت موجود، قابل قبول نبوده و برای حل شدن نیازمند مداخله

---

1. Public policy
2. Pierre Muller

است. مواردی همچون تخریب محیط زیست، امنیت محیط کار، دستیابی به بهداشت و خدمات بهداشتی، حفظ حقوق شهروندان، تأمین امنیت عمومی و مواردی از این دست در این دایره جای می‌گیرند. اصطلاح سیاست‌گذاری عمومی در مقابل سیاست‌های شخصی و غیرعمومی قرار می‌گیرد که به فعالیت‌های افراد یا گروه‌ها در راستای مسائل شخصی بازمی‌گردد (ملک‌محمدی، ۱۳۸۵: ۱۷۷-۱۷۶).

۲-۱. سیاست‌گذاری فرهنگی^۱

از آنجا که هیچ وفاقی درباره مفهوم بی‌حد و حصر «فرهنگ» وجود ندارد، تعریف دقیق سیاست‌گذاری فرهنگی نمی‌تواند بدون توجه به تعریف فرهنگ صورت گیرد. پس سیاست‌گذاری فرهنگی با تعریف فرهنگ و شناسایی حدود و ثغور آن شکل می‌گیرد، به طوی که با تعریف فرهنگ، دامنه و گستردگی سیاست‌ها مشخص می‌شود. در این زمینه اشتریان معتقد است: «تعریف ما از فرهنگ - هر چه باشد - تأثیری در فرایند سیاست‌گذاری ندارد، اما آنجا که باید دامنه سیاست‌ها و حوزه عمل دولت و نهادهای عمومی (برای مثال سازمان فرهنگی - هنری شهرداری تهران) مشخص شود، قطعاً مشخص شدن تعریف سیاست‌گذاران از فرهنگ ضرورت می‌یابد. این تعریف از سویی اهداف و مقاصد فرهنگی و از سوی دیگر حوزه عمل، ویژگی‌های مدیران و مدیریت فرهنگی و حتی برنامه‌ریزی‌ها را جهت می‌دهد» (اشتریان، ۱۳۹۱: ۳۰-۲۹).

در مجموع می‌توان گفت که سیاست‌گذاری فرهنگی شامل اصول و راهبردهای کلی و عملیاتی شده‌ای است که بر نوع عملکرد فرهنگی یک نهاد اجتماعی استیلا دارد. به این اعتبار، منظومه‌ای سامان‌یافته از اهداف نهایی درازمدت و میان‌مدت قابل سنجش و نیز ابزارهای وصول به آن، اهداف را در بر می‌گیرد. به عبارت دیگر سیاست‌گذاری فرهنگی، نوعی توافق رسمی و اتفاق نظر مسئولان و متصدیان امور در تشخیص، تعیین و تدوین مهم‌ترین اصول و اولویت‌های لازم و ضروری در فعالیت فرهنگی است و راهنما و دستورالعمل برای مدیران فرهنگی خواهد بود (وحید، ۱۳۸۲: ۵۵؛ اصول سیاست فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۱: ۲).

۳-۱. دیدگاه‌های نظری درباره سیاست‌پذیری یا سیاست‌ناپذیری فرهنگ

این دیدگاه‌ها و گفتمان‌ها که متأثر از تحولات دوران جدید هستند، زیرشاخه‌های متعددی دارند. مهم‌ترین دیدگاه‌ها و گفتمان‌های این دوران، گفتمان‌های دولتی، بازار و ارتباطی هستند که در ادامه به هر یک از این گفتمان‌ها به اختصار پرداخته می‌شود.

۱-۳-۱. دیدگاه دولتی^۱

پیشرفت‌های فرهنگی قرن بیستم، همانند ظهور چشمگیر فرهنگ توده‌ای، از نزدیک با دولت پیوند دارد. این امر به این شکل رخ داد که دولت‌ها با وارد شدن به حوزه فرهنگ و ایجاد نهادها و سازمان‌های عمومی، فرهنگ را از جنبه نخبه‌گرا به جنبه عمومی تبدیل کردند. در شرایط فوق، گفتمانی در اشکال مختلف، حول این ایده شکل گرفت که دولت - ملت باید کل جامعه را اداره کند، اقتصاد را تنظیم و افراد مناسب پرورش دهد؛ ایده‌ای که تا همین اواخر رایج بود. بنابراین گفتمان مذکور هرگز منحصر به یک توهم سوسیالیستی یا کمونیستی نبود، اندیشه فوق حتی به نحو گسترده‌ای در درون سرمایه‌داری به مثابه ابزاری که بتواند بحران‌های جاری نیمه قرن بیستم را برطرف نماید، پذیرفته شده بود. اقتصاددانان کینزی و فوردرگرا دخالت دولت در زمینه امور جامعه سرمایه‌داری را مشروعیت و توجیه کردند. باید در نظر داشت که سیاست فرهنگی مذکور باید در سیر بازمهندسی روح جامعه عمل کند و این سیاست فرهنگی به صورت فرض عمومی و مشترک تمام دولت‌ها، چه تمامیت‌طلب و اقتدارگرا، به عمل دولت‌های لیبرال و سوسیالیست تبدیل شده است (گویگان، ۱۳۸۸: ۹۶).

۲-۳-۱. دیدگاه بازار محور^۲

این رویکرد که متأثر از اقتصاد سرمایه‌داری است، با انتقاد از کنترل دولت و یارانه‌ای شدن حوزه فرهنگ، اصول بازار را تعیین‌کننده نوع کالا و خدمات فرهنگی می‌داند. آنچه امروز، برنارد میژ^۳ «سرمایه‌داری کردن تولید فرهنگی»^۴ می‌نامد، متأثر از این دیدگاه است

1. Government approach
2. Market-oriented approach
3. Bernard Miego
4. Capitalization of cultural production

که مورد استقبال شرکت‌های رسانه‌ای و فرهنگی قرار گرفته است. در این دیدگاه، دولت نقش متفاوتی دارد که تدگیلبر^۱ و دیوید آزرین^۲ آن را چنین برشمرده است: ۱. رقابت بین ارائه‌دهندگان خدمات، ۲. توانمندسازی شهروندان، ۳. تمرکز بر دروندادها و بروندادها، ۴. تمرکز بر اهداف سازمانی و نه بر قوانین، ۵. تمرکز بر انتخاب مصرف‌کننده، ۶. پیشگیری از مسائل قبل از بروز، ۷. کسب پول، ۸. تمرکززدایی از اقتدار و مدیریت مشارکتی، ۹. تمرکز بر سازوکارهای بازار و ۱۰. تسریع فعالیت‌های همه بخش‌های عمومی و خصوصی.

۳-۱. دیدگاه ارتباطی^۳

رویکرد ارتباطی بر دو آرمان جامعه مدنی و حوزه عمومی بنا شده است. حوزه عمومی به شرایط مباحثه و نمایندگی اشاره دارد و جامعه مدنی در مقابل مفهوم دولت، اما غیر قابل تقلیل به بازار و چیزی بین این دو است. این گفتمان که متأثر از هابرماس است، با انتقاد از دو رویکرد گفتمان بازار و دولت، فرهنگ را در این گفتمان‌ها ابزار می‌دانند که یا برای شاخ و برگ دادن به سیستم دولت ملت است و یا اینکه ارزش‌ها را با ارزش مبادله از طریق اعمال اصول بازار بر همه چیز اقتصاد فرهنگ تقلیل داده است. این رویکرد با ارائه اصل حوزه عمومی که بر اساس عقلانیت ارتباطی است، با ارائه سه اصل حقیقت (اجماع بر ماهیت عینی جهان)، توافق بین‌الاذهانی (اشتراک در انجام امری که لازم الاجراست) و صمیمیت (احترام متقابل به نظرات یکدیگر) معتقد است که می‌توان امر فرهنگی را با فراهم آوردن فضا و شرایط آن به عموم مردم بازگرداند (همان: ۱۳۳-۱۲۶).
با تشریح دیدگاه‌های مطرح شده در حوزه سیاست‌پذیری یا سیاست‌ناپذیری فرهنگ، می‌توان دیدگاه‌ها و یا رویکردهای مختلف مذکور را به شکل زیر صورت‌بندی کرد:

-
1. Ted Gaelber
  2. David Osborne
  3. Communicative approach

جدول ۱. دیدگاه‌های مطرح در حوزه سیاست‌پذیری یا سیاست‌ناپذیری فرهنگ

دیدگاه‌ها	شاخص‌ها	تعریف فرهنگ	بازبر اصلی سیاست‌گذاری فرهنگی	حیطه دخالت بازبر اصلی در سیاست‌گذاری فرهنگی
دیدگاه دولتی	تعریف کلان از فرهنگ	دولت	دولت برای ایجاد نظم و یا رضایت در مردم و یا در راستای اهداف ایدئولوژیکی خود از ابزار فرهنگ استفاده می‌کند.	
دیدگاه بازار	تعریف خرد از فرهنگ	بازار	بازار به عنوان بستری است که با تعریف قواعد و رویه‌ها، ارزش‌های فرهنگی را مشخص می‌کند. دولت در این نگاه به‌عنوان بازبر هم‌سطح با بازیگران دیگر در بازار تعریف می‌شود.	
دیدگاه ارتباطی	تعریف کلان از فرهنگ	حوزه عمومی	در این دیدگاه این مردم هستند که با تشکیل فضاهای عمومی به تبادل نظر و ایده باهم می‌پردازند و نوع سیاست فرهنگی و نیز ارزش‌ها را مشخص می‌کنند. در این دیدگاه دولت تنها به‌عنوان بازبر هم‌سطح حوزه عمومی است که می‌تواند صرفاً دیدگاه خود را مطرح کند.	

۴-۱. سطوح دخالت دولت در حوزه فرهنگ

منظور از سطوح دولت، عرصه فعالیت دولت در حوزه‌های مختلف است. سطوح دولت در حوزه فرهنگ به معنای مرتبه و جایگاهی است که دولت در امر فرهنگ به تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی می‌پردازد. سطوح ورود و دخالت دولت در حوزه فرهنگی را می‌توان در قالب سه دسته طبقه‌بندی کرد:

۴-۱-۱. سطح سیاست‌گذاری^۱

در این سطح دولت در فرایند سازماندهی بخش‌های مختلف مرتبط با امور فرهنگی جامعه نسبت به اتخاذ سیاست‌ها و خط‌مشی‌های معین اقدام می‌کند. در این سطح، نقش دولت ناظر و سیاست‌گذار در عرصه‌های فرهنگی است، بدون آنکه حمایت یا اقدام معینی را در این زمینه دنبال کند. در نتیجه به میزانی از منابع اقتصادی نیاز است که تأمین‌کننده ارائه این گونه خدمات باشد.

۴-۱-۲. سطح بسترسازی، پشتیبانی و برنامه‌ریزی^۲

در سطح دوم، دولت علاوه بر سیاست‌گذاری، نسبت به برنامه‌ریزی و ارائه انواع پشتیبانی‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری اقدام می‌کند. بسترسازی و برنامه‌ریزی دولت به

1. Policy making
2. Planing

طور عمده معطوف به ارائه حمایت‌های مختلف مادی و غیر آن در ارتباط با منابع مورد نیاز (انسانی، مالی و کالبدی) و یا پشتیبانی نرم‌افزاری (نظیر فراهم‌سازی طرح‌ها، برنامه‌ها و خدمات علمی- پژوهشی) است. به عبارت روش‌تر، دولت از همه منابع و امکانات خود در راستای حمایت و اعتلای فرهنگ بهره می‌گیرد و نقش سرپرست را ایفا می‌کند، اما مانع از آن نیست که بخش خصوصی نیز بخشی از امکانات و منابع مالی خود را به این گونه امور اختصاص دهد.

۳-۴-۱. سطح اجرا^۱

در سطح سوم، دولت در امور فرهنگی وارد می‌شود و تصدی‌گری فعالیت‌ها را بر عهده می‌گیرد. در چنین حالتی دولت به‌عنوان سیاست‌گذار، برنامه‌ریز و مجری از طریق تأسیس و راه‌اندازی نهادهای فرهنگی ویژه و اعمال نوعی تمرکز در فعالیت‌ها خود شخصاً متولی امور می‌شود (حسینی، ۱۳۸۴: ۷۴-۷۳). جدول زیر تناسب و ارتباط رویکردهای مختلف دولت فرهنگی را در ارتباط با میزان و سطح دخالت دولت در امور فرهنگی نشان می‌دهد.

جدول ۲. سطوح دخالت دولت در حوزه فرهنگ

اجرا	بستر سازی، پشتیبانی و برنامه‌ریزی	سیاست‌گذاری	سطوح دخالت رویکردها
*	*	*	خادمانه
			بازدارنده
	*	*	اقتضایی
*	*	*	نظارتی
*	*	*	حمایتی
*	*	*	ضمانتی
			خنثی

منبع: حسینی، ۱۳۸۴: ۷۴

۲. روش پژوهش

در این پژوهش تلاش شد اهم مسائل سیاستی مرتبط با مسجد (۱۳۷۰-۱۳۹۲) که در ماهنامه مسجد انعکاس یافته، با روش تحلیل محتوای کیفی استخراج شود. در این راستا سعی شد تا با استفاده از فرایند تحلیل محتوای کیفی با رویکرد استقرایی شماره‌های ماهنامه مسجد

1. Implementation

کدگذاری و مورد تحلیل قرار گیرد؛ بدین صورت که نقطه شروع تحلیل محتوای کیفی در این پژوهش بر اساس سیر انتشار ماهنامه مذکور بوده است. به عبارت دیگر، اهم مسائل سیاستی مرتبط با مسجد در یک سیر و توالی زمانی از سال ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۲ (شماره ۱ تا شماره ۱۷۰) مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفت. پس از کدگذاری مقدماتی داده‌ها - مضامین حاصل و مستخرج از شماره‌های ماهنامه مسجد - مضامین مرتبط با یکدیگر در یک نظام مقوله‌بندی شامل مقوله‌های فرعی و اصلی دسته‌بندی شدند. بدین صورت اهم مسائل سیاستی مرتبط با مسجد (۱۳۹۲-۱۳۷۰) که در ماهنامه مسجد منعکس شده، احصا و در جدول‌های معجزا ارائه شد^۱ که به شرح زیر است:

جدول ۳. اهم مسائل سیاستی حوزه مسجد مستخرج از ماهنامه مسجد

مقوله‌های اصلی (محوری)	مقوله‌های فرعی
مسائل اساسی و بنیادی مسجد	جایگاه مسجد (مسجدمحوری)
	سیاست‌گذاری مسجد
	مسجد دولتی یا مردمی (دولتی یا مردمی بودن مساجد)
	تعطیلی مسجد
	مسجد و مردم (به‌ویژه مسئولان)
مسائل سخت‌افزاری مسجد	عمران مسجد
	پراکندگی مسجد
	مسجد چندمنظوره یا چندکارکردی
	مسجد و وقف
	کتابخانه مسجد
مسائل نرم‌افزاری مسجد	امام جماعت مسجد
	هیئت امنای مسجد
	خادم مسجد
	اختلاف درونی مسجد مسجد و ارتباطات

۳. تحلیل اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با حوزه مسجد

پس از احصای اهم مسائل سیاستی مسجد - مستخرج از ماهنامه مسجد - تلاش شد تا سیاست‌های اتخاذ شده ناظر به اهم مسائل مذکور که از اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران اخذ شده، طی سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۸ مورد تحلیل و ارزیابی قرار گیرد. اهم اسناد سیاستی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفتند، عبارتند از: ۱. سیاست‌های کلی نظام

۱. با توجه به حجم گسترده تحلیل محتوای کیفی صورت گرفته فقط به قسمت کدگذاری نهایی در پژوهش اشاره شده است.

(مصوب مجمع تشخیص مصلحت نظام)، ۲. لوایح دولت، ۳. آیین‌نامه‌های دولت (مصوبات هیئت وزیران)، ۴. مصوبات و آیین‌نامه‌های داخلی مجلس، ۵. برنامه‌های توسعه (اول و دوم)، ۶. شورای عالی انقلاب فرهنگی و ۷. شورای فرهنگ عمومی.

در ادامه ابتدا اهم مسائل سیاستی مستخرج از ماهنامه مساجد مطرح شده و به تفکیک ذیل هر مسئله، بندهای سیاستی مرتبط و ناظر به مسئله مذکور از اسناد فوق‌گزینش و اتخاذ شده و در جداول مرتبط مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته است. شایان ذکر است با توجه به حجم گسترده تحلیل اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران -مرتبط با حوزه مسجد- فقط چند مسئله به عنوان نمونه مورد بررسی قرار گرفته‌اند. جدول‌های مربوط به هر مسئله شامل چهار حوزه و محور است: ۱. محتوای (متن) سیاست: شامل بند یا ماده سیاستی ناظر به مسئله مرتبط به آن باشد، ۲. تحلیل سیاست: جان‌مایه و عصاره بند یا ماده سیاستی ناظر به مسئله ذیل آن است، ۳. سازمان مجری مرتبط: ناظر به سازمان و ارگانی است که مسئولیت اجرای بند یا ماده سیاستی مذکور را بر عهده دارد به تعبیر دیگر مسئولیت تحقق ماده سیاستی مزبور به عهده آن سازمان محول شده است و ۴. نام سند سیاستی: شامل سندی است که بند یا ماده سیاستی ناظر به مسئله مرتبط به آن، از این سند متاخذ و استخراج شده است.

۳-۱. دولتی یا مردمی بودن مساجد

درباره مسئله دولتی یا مردمی بودن مساجد تنها دو سند سیاستی برگرفته از اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با مسجد در بازه زمانی ۱۳۶۸-۱۳۷۸ شامل مصوبه شورای فرهنگ عمومی و شورای عالی انقلاب فرهنگی (مورخ ۱۳۷۶/۵/۲۷ و ۱۳۷۸/۱۲/۲۴) با عنوان «بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی» و «سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی» حائز اهمیت است که بر اساس مقدمه و نیز تبصره ه ماده ۵ بیانیه شورای فرهنگ عمومی به تبیین ارتباط حکومت با مسجد پرداخته شده و نیز مبتنی بر راهبردهای اجرایی مورد ۹-۵ مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی، زمینه همکاری بین نهادهای مردمی و مساجد در راستای لحاظ نقش پررنگ مردم در مساجد در نظر گرفته شده است.

جدول ۴. دولتی یا مردمی بودن مساجد

ردیف	محتوای سیاست	تحلیل سیاست	سازمان مجری مرتبط	نام سند سیاستی
۱	مقدمه - سیاست‌گذاری و نظارت و هدایت امور معنوی و مساجد از شئون اولی فقیه است، با توجه به اهمیت موضوع و بنیادی بودن امر معنویت در انقلاب اسلامی ضمن بهره‌گیری از راهنمایی‌ها و بیانات مقام معظم رهبری حضرت آیت ... العظمی خامنه‌ای با برگزاری اجلاس‌های تخصصی در خصوص موضوعات مربوط به معنویت و مسجد باید به این مهم پرداخته شود.	توجه به نقش پر رنگ حکومت در امر مسجد	شورای فرهنگ عمومی	بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی مصوب ۱۳۷۶/۵/۲۷
۲	ماده ۵ بنده - تبیین ارتباط مسجد با حکومت	توجه به تبیین ارتباط مسجد با حکومت	شورای فرهنگ عمومی	بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی مصوب ۱۳۷۶/۵/۲۷
۳	ب) راهبردهای اجرایی مورد ۹-۵: ایجاد زمینه همکاری بین نهادهای مردمی و مساجد	لحاظ نمودن نقش مردم و دولت (هر دو) در جهت تقویت مساجد	شورای عالی انقلاب فرهنگی	سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۷۸/۱۲/۲۴

۲-۳. سیاست‌گذاری مسجد

در مسئله سیاست‌گذاری مسجد سه سند سیاستی برگرفته از اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با مسجد در بازه زمانی ۱۳۶۸-۱۳۷۸ شامل مصوبه مجلس شورای اسلامی، مصوبه شورای فرهنگ عمومی و شورای عالی انقلاب فرهنگی (مورخ ۱۳۷۳/۹/۲۰، ۱۳۷۶/۵/۲۷ و ۱۳۷۸/۱۲/۲۴) با عنوان «قانون برنامه دوم توسعه»، «بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی» و «سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی» لحاظ شده است که بر اساس تبصره ۶۰ بند ۲ مورد ۱۶ قانون برنامه دوم توسعه، سازماندهی و توسعه فعالیت مساجد به عنوان پایگاه‌های رشد فضائل اخلاقی و ارزش‌های معنوی مدنظر خط مشی‌گذاران فرهنگی کشور قرار گرفته و نیز مبتنی بر ماده ۵ بند ۵ بیانیه شورای فرهنگ عمومی به طراحی نظام اداره مساجد در کشور پرداخته شده و همچنین ترسیم جایگاه مسجد در نظام کشور و تعیین ساختار مناسب برای آن مبتنی بر راهبردهای اجرایی مورد ۱۱-۵ مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی به عنوان راهکارهایی جهت سیاست‌گذاری مطلوب نهاد مسجد در جمهوری اسلامی ایران اتخاذ شده است.

جدول ۵. سیاست‌گذاری مسجد

ردیف	محتوای سیاست	تحلیل سیاست	سازمان مجری مرتبط	نام سند سیاستی
۱	تبصره ۶۰ بند ۲ مورد ۱۶- توجه به سازماندهی و توسعه فعالیت مساجد به‌عنوان پایگاه‌های رشد فضائل اخلاقی و ارزش‌های معنوی	توجه به سازماندهی فعالیت‌های مساجد	هیئت دولت	قانون برنامه دوم توسعه ۱۳۷۳/۹/۲۰
۲	ماده ۵ بند د- طراحی نظام اداره مساجد در کشور	توجه به طراحی نظام اداره مساجد در کشور	شورای فرهنگ عمومی	بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی مصوب ۱۳۷۶/۵/۲۷
۳	قسمت ب- راهبردهای اجرایی مورد ۱۱-۵: ترسیم جایگاه مسجد در نظام کشور و تعیین ساختار مناسب برای آن	ترسیم جایگاه مسجد در نظام کشور و تعیین ساختار مناسب برای آن	شورای عالی انقلاب فرهنگی	سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۷۸/۱۲/۲۴

۳-۳. خادم مسجد

درباره مسئله خادم مسجد علاوه بر دو سند سیاستی بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی و سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی، اسنادی مانند «آیین‌نامه مستثنی شدن خدام و کارکنان بقاع متبرکه، مساجد، حسینیه‌ها، تکایا، مدارس علوم دینی موقوفه و موقوفات عام تولیدی از شمول موادی از قانون کار» و «آیین‌نامه ساماندهی، بهسازی و عمران مساجد» در این زمینه حائز اهمیت هستند که بر اساس ماده ۳ آیین‌نامه مستثنی شدن خدام از شمول موادی از قانون کار، خادمان اماکن مذهبی که سه نفر یا کمتر هستند از معافیت‌هایی برخوردار خواهند شد و نیز مستند به ماده ۱۲ آیین‌نامه ساماندهی، بهسازی و عمران مساجد کشور، سازمان تبلیغات اسلامی (صندوق عمران مساجد) موظف است، با همکاری سازمان تأمین اجتماعی نسبت به تهیه طرح تأمین اجتماعی خادمان مساجد اقدام و برای بررسی‌های بعدی به دولت ارائه کند.

جدول ۶. مسئله خادم مساجد

ردیف	محتوای سیاست	تحلیل سیاست	سازمان مجری مرتبط	نام سند سیاستی
۱	ماده ۳- معافیت یاد شده (معافیت از ماده‌های ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۳۱، ۳۲، ۴۱، ۵۱، ۵۸ قانون کار) فقط اماکن مذهبی را که سه نفر یا کمتر خادم دارند شامل می‌شود.	معافیت خادم مساجد از برخی مواد قانون کار (تسهیل شرایط خادم مسجد در روند کاری)	هیئت دولت	آیین نامه مستثنی شدن خادم و کارکنان بقع متبرکه، مساجد، حسینیه‌ها، تکایا، مدارس علوم دینی موقوفه و موقوفات عام تولیدی از شمول موادی از قانون کار مصوب هیئت وزیران مورخ ۱۳۷۳/۱۱/۲۶، ۱۳۷۹/۱۰/۴، ۱۳۸۵/۸/۱۷
۲	ماده ۱۲ سازمان تبلیغات اسلامی (صندوق عمران مساجد) موظف است، با همکاری سازمان تأمین اجتماعی نسبت به تهیه طرح‌تأمین اجتماعی خادمان مساجد اقدام و برای بررسی‌های بعدی به دولت ارائه کند.	تهیه طرح‌تأمین اجتماعی خادمان مساجد	سازمان تبلیغات اسلامی (صندوق عمران مساجد) و سازمان‌تأمین اجتماعی	آیین نامه ساماندهی، بهسازی و عمران مساجد کشور مصوب ۱۳۷۶/۴/۸
۳	ماده ۵ بند ز- آموزش‌های لازم به افراد و ارکان اصلی مساجد	آموزش به ارکان اصلی مساجد (از جمله خادم مساجد)	شورای فرهنگ عمومی	بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی مصوب ۱۳۷۶/۵/۲۷
۴	قسمت ب- راهبردهای اجرایی مورد ۱۳-۵: ترمیم، اصلاح و آموزش خادمین مسجد، هیئت امنا و عوامل دیگر	ترمیم، اصلاح و آموزش خادمین مسجد	شورای عالی انقلاب فرهنگی	سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۷۸/۱۲/۲۴

۳-۴. مسئله هیئت امنای مسجد

در باره مسئله هیئت امنای مسجد نیز تنها دو سند سیاستی برگرفته از اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با مسجد در بازه زمانی ۱۳۶۸-۱۳۷۸ شامل مصوبه شورای فرهنگ عمومی و شورای عالی انقلاب فرهنگی (مورخ ۱۳۷۶/۵/۲۷ و ۱۳۷۸/۱۲/۲۴) با عنوان «بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی» و «سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی» حائز اهمیت هستند که بر اساس ماده ۵ بند ز بیانیه شورای فرهنگ عمومی، آموزش‌های لازم به افراد و ارکان اصلی مساجد - از جمله هیئت امنای مساجد - باید ارائه داده شود و نیز مبتنی بر راهبردهای اجرایی مورد ۱۳-۵ مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی، در راستای اعتلا و ارتقای جایگاه هیئت امنای مساجد اموری مانند ترمیم، اصلاح و آموزش هیئت امنای مسجد باید صورت گیرد.

جدول ۶. هیئت امنای مساجد

نام سند سیاستی	سازمان مجری مرتبط	تحلیل سیاست	محتوای سیاست
بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی مصوب ۱۳۷۶/۵/۲۷	شورای فرهنگ عمومی	آموزش به ارکان اصلی مساجد (از جمله هیئت امنا)	ماده ۵ بند ز- آموزش‌های لازم به افراد و ارکان اصلی مساجد
سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۷۸/۱۲/۲۴	شورای عالی انقلاب فرهنگی	ترمیم، اصلاح و آموزش هیئت امنای مسجد	قسمت ب- راهبردهای اجرایی مورد ۱۳-۵: ترمیم، اصلاح و آموزش خادمین مسجد، هیئت امنا و عوامل دیگر

۵-۳. مسئله امام جماعت مسجد

پیرامون مسئله امام جماعت مسجد علاوه بر اسناد سیاستی بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی، سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی و آیین نامه ساماندهی، بهسازی و عمران مساجد، اسنادی مانند «قانون بودجه سال‌های ۱۳۷۴، ۱۳۷۵ و ۱۳۷۸ کل کشور» و «آیین نامه ترویج و توسعه فرهنگ نماز» در این زمینه حائز اهمیت هستند که بر اساس ماده واحده تبصره ۸ بند ه قانون بودجه کشور، کلیه هزینه‌هایی که توسط اشخاص خیر اعم از حقیقی یا حقوقی و بخش‌های مردمی برای مشارکت در امور عام‌المنفعه عمومی و بانظارت مراجع ذیربط صرف احداث و تکمیل مساجد شود به‌عنوان هزینه قابل قبول مالیاتی تلقی خواهد شد و از درآمد مشمول مالیات آنها کسر می‌گردد و نیز مستند به ماده ۹ آیین نامه ترویج و توسعه فرهنگ نماز، سازمان تبلیغات اسلامی به‌منظور گسترش فرهنگ اقامه نماز نسبت به تأمین نیروی انسانی (امام جماعت) مورد نیاز برای اقامه نماز جماعت در مساجد و نمازخانه‌های دستگاه‌های اجرایی باید برنامه‌ریزی لازم را به عمل آورد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۷. امام جماعت مساجد

نام سند سیاستی	سازمان مجری مرتبط	تحلیل سیاست	محتوای سیاست
قانون بودجه سال ۱۳۷۴ کل کشور مصوب مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۳۷۳/۱۲/۲۳	هیئت دولت	احداث و تکمیل خانه عالم به‌عنوان هزینه قابل قبول مالیاتی (معافیت مالیاتی احداث و تکمیل خانه عالم)	ماده واحده تبصره ۸ بند ۵- کلیه هزینه‌هایی که توسط اشخاص خیر اعم از حقیقی یا حقوقی یا بخش‌های مردمی برای مشارکت در امور عام‌المنفعه عمومی و تحت نظارت مراجع ذیربط در سال ۱۳۷۴ صرف احداث و تکمیل فضاهای آموزشی، فرهنگی و پرورشی، فضاهای بهداشتی، درمانی، بهزیستی، آموزشگاه‌های فنی و حرفه‌ای و اماکن ورزشی، مساجد و کتابخانه‌ها و نیز طرح‌های راهسازی اعم از احداث یا توسعه شود به‌عنوان هزینه قابل قبول مالیاتی تلقی خواهد شد و از درآمد مشمول مالیات آنها کسر می‌گردد. ساخت‌وساز فضاهای یادشده و انتقال آنها به مراجع مربوط از پرداخت هر گونه عوارض و مالیات معاف است.
قانون بودجه سال ۱۳۷۵ کل کشور مصوب مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۳۷۴/۱۱/۱۱	هیئت دولت	احداث و تکمیل خانه عالم به‌عنوان هزینه قابل قبول مالیاتی (معافیت مالیاتی احداث و تکمیل خانه عالم)	ماده واحده تبصره ۸ بند ۵- کلیه هزینه‌هایی که توسط اشخاص خیر اعم از حقیقی یا حقوقی برای مشارکت در امور عام‌المنفعه و با نظارت مراجع ذی‌ربط در سال ۱۳۷۵ صرف احداث و تکمیل فضاهای آموزشی، فرهنگی و پرورشی، خانه‌های معلم، فضاهای بهداشتی و درمانی، بهزیستی، آموزشگاه‌های فنی و حرفه‌ای و اماکن ورزشی، مساجد، مصال‌های نماز جمعه، گلزار شهدا و کتابخانه‌ها و نیز طرح‌های راهسازی اعم از احداث یا توسعه شود به‌عنوان هزینه قابل قبول مالیاتی تلقی و از درآمد مشمول مالیات آنها کسر می‌گردد. ساخت‌وساز فضاهای یادشده و انتقال آنها به مراجع مربوط از پرداخت هر گونه عوارض و مالیات معاف است.
آیین‌نامه ترویج و توسعه فرهنگ نماز مصوب هیئت وزیران مورخ ۱۳۷۵/۱۲/۱	سازمان تبلیغات اسلامی	اقدام نسبت به تأمین امامان جماعت مورد نیاز برای اقامه نماز در مساجد	ماده ۹- سازمان تبلیغات اسلامی موظف است در صورت درخواست دستگاه اجرایی به‌منظور گسترش فرهنگ اقامه نماز نسبت به تأمین نیروی انسانی (امام جماعت) مورد نیاز برای اقامه نماز جماعت در مساجد و نمازخانه‌های دستگاه‌های اجرایی برنامه‌ریزی لازم را به عمل آورد و هزینه‌های مربوط به اجرای این ماده از محل اعتبارات دستگاه‌های اجرایی پرداخت می‌شود.
آیین‌نامه ساماندهی، بهسازی و عمران مساجد کشور مصوب ۱۳۷۶/۴/۸	دستگاه‌های ارائه‌دهنده خدمات شهری	صدور مجوز احداث و راه‌اندازی (بدون اخذ وجه) آن قسمت از واحدهای خدماتی متعلق به مساجد، از قبیل مرکز فرهنگی هنری، کتابخانه و خانه روحانی آن به‌طور مستقیم صرف هزینه‌های آن به‌طور مستقیم صرف هزینه‌های جاری و عمرانی مسجد می‌شود، بدون اخذ وجه صادر کنند. در مورد شهرداری‌ها عدم دریافت هزینه‌های صدور مجوز به تشخیص شورای شهر خواهد بود.	

ادامه جدول ۷. امام جماعت مساجد

نام سند سیاستی	سازمان مجری مرتبط	تحلیل سیاست	محتوای سیاست
بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی مصوب ۱۳۷۶/۵/۲۷	حوزه‌های علمیه	توجه به تربیت و اعزام ائمه جماعات	ماده ۱- همکاری بیشتر ائمه جماعات و روحانیون با مدیریت حوزه‌های علمیه تا این مرکز نسبت به تربیت و اعزام ائمه جماعات همت گمارند.
بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی مصوب ۱۳۷۶/۵/۲۷	شورای فرهنگ عمومی	آموزش به ارکان اصلی مساجد (از جمله امام جماعت)	ماده ۵ بند ز- آموزش‌های لازم به افراد و ارکان اصلی مساجد
اصلاح ماده ۹ آیین نامه ترویج و توسعه فرهنگ نماز مصوب هیئت وزیران مورخ ۱۳۷۶/۹/۱۶	سازمان تبلیغات اسلامی	اقدام نسبت به تأمین امامان جماعت مورد نیاز برای اقامه نماز در مساجد	ماده ۹- سازمان تبلیغات اسلامی به منظور گسترش فرهنگ اقامه نماز نسبت به تأمین نیروی انسانی (امام جماعت) مورد نیاز برای اقامه نماز جماعت در مساجد و نمازخانه‌های دستگاه‌های اجرایی برنامه‌ریزی لازم را به عمل خواهد آورد. هزینه‌های مربوط به اجرای این ماده از محل اعتبارات دستگاه‌های اجرایی پرداخت می‌شود.
قانون بودجه سال ۱۳۷۸ کل کشور مصوب مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۳۷۷/۱۱/۱۳	هیات دولت	احداث و تکمیل خانه عالم به‌عنوان هزینه قابل قبول مالیاتی (معافیت مالیاتی احداث و تکمیل خانه‌های عالم)	ماده واحده تبصره ۸ بند ب- تمام هزینه‌هایی که توسط اشخاص خیر اعم از حقیقی یا حقوقی و بخش‌های مردمی برای مشارکت در امور عام‌المنفعه عمومی و با نظارت مراجع ذیربط در سال ۱۳۷۸ صرف احداث و تکمیل فضاهای آموزشی، فرهنگی و پرورشی، پژوهشی، فضاهای بهداشتی و درمانی، بیماری‌های خاص، بهزیستی، آموزشگاه‌های فنی و حرفه‌ای و اماکن و باشگاه‌های ورزشی، خانه معلم، خوابگاه‌های دانشجویی و خانه‌های معلمان و خانه‌های عالم ساکن روستا، مساجد و کتابخانه‌ها، حمام روستایی، گلزار شهدا، خانه‌های سازمانی طلاب علوم دینی حوزه‌های علمیه و پایگاه‌های مقاومت بسیج احداث و تقویت و تجهیز پاسگاه‌های انتظامی و راهنمایی و رانندگی و مرزی، نگهداری و مرمت ابنیه میراث فرهنگی، بقاع متبرکه و امامزادگان و نیز طرح‌های راهسازی، پل‌سازی و لوله‌کشی آب و فاضلاب روستایی و مناطق عشایری اعم از احداث یا توسعه و یا بنیاد امور بیماری‌های خاص پرداخت شود از درآمد مشمول مالیات آنها (شامل کسانی که مالیات آنها به صورت علی‌الرأس اخذ می‌شود) کسر می‌گردد.
سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۷۸/۱۲/۲۴	شورای عالی انقلاب فرهنگی	تربیت امام جماعت عالم و جوان و به روز	قسمت ب- راهبردهای اجرایی مورد ۳-۵: تربیت امام جماعت عالم و آشنا به مسائل روز و جوان‌گرا

۳-۶. مسئله پراکندگی مسجد

در مسئله پراکندگی مسجد نیز تنها دو سند سیاستی برگرفته از اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با مسجد در بازه زمانی ۱۳۶۸-۱۳۷۸ شامل مصوبه شورای فرهنگ عمومی و شورای عالی انقلاب فرهنگی (مورخ ۱۳۷۶/۵/۲۷ و ۱۳۷۸/۱۲/۲۵) با عنوان

«بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی» و «اهداف و سیاست‌های کلی فرهنگی برنامه سوم توسعه کشور» حائز اهمیت است که بر اساس ماده ۷ بیانیه شورای فرهنگ عمومی، احداث مساجد، باید با توجه به مقتضیات و نیازهای زمان و نیز لحاظ مکان مناسب جهت ساخت مساجد در شهرها، شهرک‌ها و روستاهای فاقد مسجد صورت گیرد و نیز مبتنی بر ماده ۷-۹ مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی، توجه به توسعه مساجد و اماکن مذهبی متناسب با نیازهای زمان در برنامه‌ریزی شهرسازی باید مد نظر سیاست‌گذاران حوزه مسجد قرار گیرد.

جدول ۸. پراکندگی مساجد

نام سند سیاستی	سازمان مجری مرتبط	تحلیل سیاست	محتوای سیاست
بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی مصوب ۱۳۷۶/۵/۲۷	شورای فرهنگ عمومی	احداث مساجد با توجه به مقتضیات و نیازهای زمان و نیز لحاظ مکان مناسب جهت ساخت مساجد در شهرها، شهرک‌ها و روستاهای فاقد مسجد	ماده ۷- مساجد احداثی حتی‌الامکان با توجه به مقتضیات زمان و نسبت به نیاز فعلی ساخته شود و در شهرها و شهرک‌ها و روستاهای فاقد مسجد، مکان مناسب جهت احداث مسجد در نظر گرفته شود.
اهداف و سیاست‌های کلی فرهنگی برنامه سوم توسعه کشور مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۷۷/۱۲/۲۵	شورای عالی انقلاب فرهنگی	توسعه و طراحی مساجد با توجه به نیازهای زمان در برنامه‌ریزی شهرسازی	ماده ۷-۹- توسعه مساجد و اماکن مذهبی متناسب با نیازهای زمان در برنامه‌ریزی شهرسازی

۷-۳. مسئله مسجد و ارتباطات

تنها سند سیاستی برگرفته از اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با مسجد در بازه زمانی ۱۳۷۸-۱۳۶۸ درباره سیاست‌گذاری مسجد، مصوبه‌ای با عنوان آیین‌نامه ترویج و توسعه فرهنگ نماز (مصوبه هیئت وزیران مورخ ۱۳۷۵/۱۲/۱) است که بر اساس ماده ۱۰ آیین‌نامه صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران در راستای حمایت از نهاد دینی مسجد باید فعالیت‌هایی شامل تهیه برنامه‌های مناسب جهت آموزش احکام و فلسفه نماز، به‌ویژه برای کودکان و نوجوانان و نیز ترویج فرهنگ اقامه نماز در رسانه ملی، نمایش و ترویج اقامه نماز در مجموعه‌های نمایشی توسط شخصیت‌های مثبت، نمایش نماز نوجوانان در رسانه ملی را در چارچوب خط مشی‌های خود تدوین و به منصفه ظهور رساند.

جدول ۹. مسجد و ارتباطات

نام سند سیاستی	سازمان مجری مرتبط	تحلیل سیاست	محتوای سیاست
آیین‌نامه ترویج و توسعه فرهنگ نماز مصوب هیئت وزیران مورخ ۱۳۷۵/۱۲/۱	سازمان صدا و سیما	تهیه برنامه‌های مناسب جهت آموزش احکام و فلسفه نماز به‌ویژه برای کودکان و نوجوانان و نیز ترویج فرهنگ اقامه نماز در رسانه ملی	ماده ۱۰ بند الف- سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران موظف است به‌منظور ترویج فرهنگ اقامه نماز اقدامات زیر را به عمل آورد: الف- برنامه‌های مناسب و مستمر جهت آموزش احکام و فلسفه نماز برای گروه‌های مختلف سنی به‌خصوص کودکان و نوجوانان تهیه و پخش شود و با بیان هنری، فرهنگ اقامه نماز به‌طور مستقیم و غیر مستقیم ترویج شود.
آیین‌نامه ترویج و توسعه فرهنگ نماز مصوب هیئت وزیران مورخ ۱۳۷۵/۱۲/۱	سازمان صدا و سیما	نمایش و ترویج اقامه نماز در مجموعه‌های نمایشی توسط شخصیت‌های مثبت	ماده ۱۰ بند ب- سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران موظف است به‌منظور ترویج فرهنگ اقامه نماز اقدامات زیر را به عمل آورد: ب- در فیلم‌ها و مجموعه‌های نمایشی (سریال‌ها) در جاهایی که اقامه نماز به‌عنوان جزئی از فرهنگ عمومی جامعه مطرح می‌شود، اقامه نماز توسط شخصیت‌های مثبت فیلم به نمایش درآید.
آیین‌نامه ترویج و توسعه فرهنگ نماز مصوب هیئت وزیران مورخ ۱۳۷۵/۱۲/۱	سازمان صدا و سیما	نمایش نماز نوجوانان در رسانه ملی	ماده ۱۰ بند پ- سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران موظف است به‌منظور ترویج فرهنگ اقامه نماز اقدامات زیر را به عمل آورد: پ- جلوه‌هایی از نماز نوجوانان به نمایش درآید.
آیین‌نامه ترویج و توسعه فرهنگ نماز مصوب هیئت وزیران مورخ ۱۳۷۵/۱۲/۱	سازمان صدا و سیما	تهیه و پخش برنامه‌های ابتکاری با موضوع نماز در رسانه ملی	ماده ۱۰ بند ت- سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران موظف است به‌منظور ترویج فرهنگ اقامه نماز اقدامات زیر را به عمل آورد: ت- برنامه‌های مناسب و ابتکاری با موضوع نماز تهیه و پخش و نسبت به معرفی نمایش‌ها و فعالیت‌های هنری در این خصوص اقدام شود.

۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

سیر سیاستی پیرامون دهه دوم انقلاب اسلامی (۱۳۶۸-۱۳۷۸) و ناظر به تحلیل اسناد مورد بررسی در حوزه مساجد حاکی از آن است که در این دهه مسئله عمران مسجد در مقایسه با سایر مسائل مساجد - مستخرج در این پژوهش - از اهمیت خاصی برخوردار بوده است و بیشتر اسناد مورد بررسی در این دهه ناظر به مسئله مذکور است که بیشترین و مهم‌ترین بندهای سیاستی مرتبط با اسناد مورد تحلیل را به خود اختصاص داده است. در این زمینه اسنادی مانند «آیین‌نامه ساماندهی، بهسازی و عمران مساجد کشور مصوب ۱۳۷۶/۴/۸»، «قانون بودجه سال ۱۳۷۶ کل کشور مصوب مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۳۷۵/۱۱/۱۴»، «قانون بودجه سال ۱۳۷۵ کل کشور مصوب مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۳۷۴/۱۱/۱۱»، «آیین‌نامه ترویج و توسعه فرهنگ نماز مصوب هیئت وزیران مورخ ۱۳۷۵/۱۲/۱»، «بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی مصوب ۱۳۷۶/۵/۲۷»، «قانون بودجه سال ۱۳۷۷

کل کشور مصوب مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۳۷۶/۱۱/۸ و «قانون بودجه سال ۱۳۷۸ کل کشور مصوب مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۳۷۷/۱۱/۱۳» مهم‌ترین اسناد سیاستی محسوب می‌شوند.

همچنین ناظر به سایر مسائل سیاستی مسجد می‌توان بیان کرد که مسائلی مانند مساجد چندمنظوره یا چندکارکردی، امام‌جماعت مسجد، جایگاه مسجد و مسجد و مردم نیز پس از عمران مسجد بیشترین و بالاترین بندهای سیاستی را دارا هستند که مهم‌ترین اسناد سیاستی این مسائل را می‌توان چنین عنوان کرد:

- در حوزه مساجد چندمنظوره یا چندکارکردی، اسنادی مانند «هدایت و ارشاد و احیای نقش واقعی و تبلیغی مساجد برای مقابله با تهاجم فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۷۱/۱۲/۱۸»، «سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۷۸/۱۲/۲۴»، «اساسنامه کانون فرهنگی و هنری مسجد مصوب شورای فرهنگ عمومی ۱۳۷۲/۷/۱۰» مهم‌ترین اسناد سیاستی محسوب می‌شوند.

- در حوزه امام‌جماعت مسجد، مهم‌ترین سند سیاستی را می‌توان «بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی مصوب ۱۳۷۶/۵/۲۷» نام برد.

- در مورد مسئله مسجد محوری (جایگاه مسجد)، مهم‌ترین اسناد سیاستی شامل «سیاست‌های مقابله با تهاجم فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۷۸/۱۲/۲۴»، «بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی مصوب ۱۳۷۶/۵/۲۷» است.

- پیرامون مسئله مسجد و مردم اسنادی مانند «آیین‌نامه اجرایی تبصره «۴۵» اصلاحی قانون بودجه سال ۱۳۴۳ کل کشور مصوب هیئت وزیران مورخ ۱۳۷۵/۳/۲۷»، «بیانیه شورای فرهنگ عمومی درباره امور معنوی مصوب ۱۳۷۶/۵/۲۷» و «آیین‌نامه ترویج و توسعه فرهنگ نماز مصوب هیئت وزیران مورخ ۱۳۷۵/۱۲/۱» مهم‌ترین اسناد سیاستی محسوب می‌شوند.

در مورد سایر مسائل شامل کتابخانه مسجد، خادم مسجد، مسجد دولتی یا مردمی (دولتی یا مردمی بودن مساجد)، سیاست‌گذاری مسجد، پراکنندگی مساجد، مسجد و ارتباطات نیز نتایج تحلیل نشان می‌دهد که گزاره‌ها و بندهای سیاستی بسیار محدودی در

این زمینه‌ها مدون و مصوب شده است. همچنین نتایج تحلیل سیاست‌های مرتبط با حوزه مسجد در این دهه نشان می‌دهد که در مورد برخی مسائل مورد بررسی مانند مسجد و وقف، تعطیلی مسجد، اختلاف درونی مسجد سیاست بارز و مهمی تدوین و تصویب نشده و پیرامون مسائل مذکور و پیرامون مسائل مذکور سیاست بارزی و مشهودی در جمهوری اسلامی ایران اتخاذ نشده است.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

۱. اشتریان، کیومرث (۱۳۹۱). «مقدمه‌ای بر روش سیاست‌گذاری فرهنگی»، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
۲. اصول سیاست فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۱). تهران: انتشارات شورای عالی انقلاب فرهنگی.
۳. الوانی، سیدمهدی و فتاح شریف زاده (۱۳۸۸). فرایند خط مشی‌گذاری عمومی، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
۴. جمشیدی‌ها، غلامرضا و قاسم زائری (۱۳۸۷). «سیاست‌گذاری فرهنگی پیامبر اسلام (ص) و تأثیر آن بر موقعیت فرهنگی - اجتماعی زنان در زیست جهان جاهلی»، پژوهش زنان، شماره ۴.
۵. جمعی از نویسندگان (۱۳۹۱). مسجد و مدیریت علمی، قم: موسسه فرهنگی ثقلین.
۶. حسینی، سید احمد (۱۳۸۴). طرح ساماندهی فعالیت‌های فرهنگی دستگاه‌ها و نهادهای دولتی فرهنگی، تهران: کمیسیون فرهنگی شورای عالی انقلاب فرهنگی.
۷. ساسان، جعفر (۱۳۸۶). «نقش مساجد در پیروزی انقلاب اسلامی»، فروغ مسجد، جلد ۶، قم: انتشارات ثقلین.
۸. ضرابی، عبدالرضا (۱۳۸۴). «نقش و عملکرد مسجد در تربیت»، کارکرد مسجد به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد، تهران: نشر رسانش.
۹. گویگان، جیم (۱۳۸۸). بازاندیشی در سیاست فرهنگی، ترجمه نعمت‌الله فاضلی، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
۱۰. ملک محمدی، حمیدرضا (۱۳۸۵). «سیاست‌گذاری دانش و روش»، فصلنامه سیاست داخلی، شماره ۱.
۱۱. موظف رستمی، محمدعلی (۱۳۸۹). نقش مسجد در شکل‌گیری انقلاب اسلامی، تهران: پرهیب.
۱۲. مولر، پیر (۱۳۷۸). سیاست‌گذاری عمومی، ترجمه حمیدرضا ملک محمدی، تهران: دادگستر.
۱۳. نظری، علی اشرف و علی حسن‌پور (۱۳۹۱). «مسجد و فرایندهای فرهنگی قدرت در نظام جمهوری اسلامی ایران»، پژوهشنامه انقلاب اسلامی، سال اول، شماره ۴: ۸۷-۱۱۱.
۱۴. همایون، محمدهادی و فروزان، حامد (۱۳۸۸). «تیین رابطه مطلوب حکومت و فرهنگ در جمهوری اسلامی ایران»، دو فصلنامه دین و ارتباطات، شماره ۳۵-۳۶، پاییز و زمستان: ۶۳-۹۲.
۱۵. وحید، مجید (۱۳۸۲). «سیاست‌گذاری و فرهنگ در ایران امروز»، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران، انتشارات باز.
۱۶. وحید، مجید (۱۳۸۰). «درآمدی بر سیاست‌گذاری عمومی»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۵۲، تابستان: ۲۱۷-۱۸۵.

ب) منابع لاتین

1. Mowlana, Hamid (1996). *Global Communication in Transition: The End of Diversity*, Thousand Oaks: Sage Publication .